

The Inscriptions, Mina'i pottery In The Seljuk Period

Khadijeh Sharif Kazemi

khadijehshrf@gmail.com

Fakhraddin Mohammadian

Ph.D Candidate of Archaeology, Mazandaran University

Masoumeh Sadat Hoseini

M. A. Candidate of Archaeology, Tarbiat Modares University

Abstract: Including the Persian art that the communication function inseparable, with a Persian inscription culture, is calligraphy. Inscriptions and calligraphy, the arts, and especially the ways that to arrangement of pottery, in islamic periods, was applied. The Seljuk period, provided context to the art industry artists could with Inscriptions to advance their art. Art pottery, the art in this period, reached its zenith. Mina'i pottery (A type of pottery belonging to the Seljuk period) is one of the species of is due to the enormous costs of making it, in terms of social status, class and the wealthy privileged of the period and paintings, miniatures, compared with the manuscript the same period. One of the most used in the decoration of pottery, inscriptions with the black line on the edge of the designs. Now this question can be asked: Is inscriptions on pottery, dishes ownership can be attributed to a particular class in society Seljuk? Pottery study and application of inscriptions on them, the evidence on the widespread use of this Pottery, in the other classes Seljuk periods. In this type of pottery, paintings special importance and that this points, the balance among the manuscripts of the few that has been ascribed to the sixth and seventh century AD. This research has been conducted on field and collection library resources. The present study is considering study and reading inscriptions on Mina'i pottery in (Bonyad Museums Institute) Dafineh museum, the themes used in the inscription to say in relation to the cultural, social and political period.

Keywords: Inscription, Mina'i pottery, Seljuk Period, Bonyad Museums Institute

Seasonal Journal of
Studies of Cultural Heritage
Documents
ISSN: 2538-1644
Vol. 1, No.2, Spring 2017

کتیبه‌شناسی سفالینه‌های مینایی در دوره سلجوقی

خدیجه شریف کاظمی

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان

Khadijehshrf@gmail.com

فخرالدین محمدیان

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه مازندران

Fakhredin.gh@gmail.com

معصومه سادات حسینی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

Masoomehoseini159@gmail.com

پذیرش: ۹۶/۰۳/۰۶

دریافت: ۹۶/۰۱/۲۰

چکیده

از جمله هنرهای ایرانی که به دلیل کارکردش، ارتباطی جدانشدنی با فرهنگ مکتوب ایرانی داشته، خوشنویسی است. خوشنویسی و کتیبه‌نگاری از هنرهای ویژه و از جمله روش‌هایی است که برای آرایش ظروف سفالی در دوران اسلامی به کار گرفته شده است. در دوره سلجوقی زمینه‌ای فراهم شد تا هنرمندان بتوانند صنایع هنری خویش را با کتیبه‌نگاری تعالی بخشند. هنر سفالگری از جمله هنرهایی بود که در این دوره به اوج شکوفایی رسید. در منابع تاریخی اشاره شده که اغلب ظروف مینایی (گونه‌ای سفالی متعلق به دوره سلجوقی)، به دلیل صرف هزینه‌های فراوان در ساخت آن، از نظر جایگاه اجتماعی، مختص طبقه ممتاز و ثروتمندان آن دوره بوده است و نقوش آن قابل مقایسه با نگاره‌های نسخ خطی هم‌دوره خود است. یکی از تزیینات مهم به‌کاررفته در این سفالینه‌ها، کتیبه‌هایی با خط سیاه در لبه و پیرامون نقوش است. حال این پرسش قابل طرح است که آیا می‌توان بر اساس کتیبه‌های سفالی، مالکیت این ظروف را به طبقه خاصی در جامعه سلجوقی نسبت داد؟ مطالعه ظروف سفالی و کاربرد فراوان کتیبه‌ها، شواهدی بر استفاده گسترده از این ظروف سفالی در میان سایر طبقات دوره سلجوقی به دست می‌دهد. در ظروف سفالی مینایی، نقاشی اهمیت ویژه‌ای داشته و این امتیاز از موازنه میان این آثار با کتب خطی معدودی است که به قرن ششم و هفتم هجری منسوب شده است. این پژوهش با روش جمع‌آوری منابع موجود کتابخانه‌ای و مطالعه نمونه‌های سفالینه‌های مینایی موجود در موزه دینه (مجموعه موزه‌های بنیاد مستضعفان) صورت پذیرفته است. پژوهش پیش رو سعی دارد، با مطالعه و بازخوانی این کتیبه‌ها، ارتباط مضامین کتیبه‌های این ظروف را در با فضای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دوره سلجوقی بیان کند.

کلیدواژه: کتیبه‌شناسی، سفال مینایی، دوره سلجوقی، مجموعه موزه‌های بنیاد مستضعفان.

مقدمه

خط یکی از ابزارهای مهم شناخت تمدن و فرهنگ اقوام و ثبت و انتقال اندیشه‌های انسانی در دوره‌های مختلف است. بنا بر این بررسی هنر خط و کتابت، سیر تحول تمدن انسانی را در تاریخ مشخص می‌کند. آثار خطی یکی از اشکال هنری صناعی است که همواره در تعامل با هنرهای دیگر جلوه‌ای خاص پیدا می‌کند. این هنر همانند دیگر هنرها می‌کوشد در راستای تعالی هنر اسلامی و با ایجاد فضایی خاص، تمامی صفات و چگونگی مقامات معنوی را آشکار سازد. در سده‌های میانی دوران اسلامی، به‌ویژه با ظهور حکومت سلجوقی، هنرهای تزیینی با نوآوری و خلاقیت و درخشندگی همراه بود. [در این برهه] کتیبه‌نگاری بر سفالینه‌ها با خط کوفی و نسخ، همراه طراحی نقوش تزیینی انسانی، حیوانی، گیاهی، و هندسی به فراوانی به کار می‌رفت. همچنین در این دوران، ادبیات روند رو به رشدی پیدا کرد و همگام با آن (با اندکی مقایسه) می‌توان تحول و مراتب کمال هنر سفالگری و خوشنویسی را مشاهده کرد. فراوانی تولید سفال، به عوامل متعددی از جمله حمایت درباریان، قیمت کم، و افزایش تقاضای این شیء کاربردی در جامعه آن دوره بستگی داشت. این وضع فرصتی را فراهم کرد تا هنرمندان با بهره‌گیری از خلاقیت و تجربه‌های خود، هنر سفالگری و خوشنویسی را به اوج شکوفایی برسانند. یکی از تزیینات مهم سفال مینایی، کتیبه‌هایی است که بر بخشی از ظروف نقش می‌شد. نگارندگان با مطالعه محتوا و نحوه اجرای این کتیبه‌ها، در پی پاسخ پرسش‌های زیر هستند: چگونه می‌توان میان برخی از کتیبه‌ها و تجملی نبودن ظروف سفالی ارتباط برقرار کرد؟ [با توجه به آنکه این ظروف تجملی نیستند، فلسفه حضور این کتیبه‌ها در آنها چیست؟] کیفیت اجرایی نامطلوب کتیبه‌ها بازگوکننده چه حقایقی در ارتباط با هنرمندان نگارگر است؟ و پرسش دیگر اینکه مهم‌ترین خطوط به کار گرفته‌شده در کتیبه‌های سفال مینایی کدام اند؟ و این کتیبه‌ها در بردارنده چه مضامین و مفاهیمی هستند؟ با مطالعه سفالینه‌های مینایی می‌توان دریافت که بسیاری از کتیبه‌های تزیینی از کیفیت اجرایی مناسبی برخوردار نبوده و سطح نوشتاری این کتیبه‌ها در تمامی ظروف سفالی یکسان نیست. بنا بر این نوشتن کتیبه‌ها توسط هنرمندان خطاط، امری ناممکن به نظر می‌رسد. همچنین میان برخی از نوشته‌ها و نقوش نگارگری، ارتباط و هماهنگی کامل وجود ندارد. این نوشته‌ها به خط کوفی (عبارات عربی مانند دعای خیر درباره صاحب ظرف) و خط نسخ (شعرهای فارسی و تاریخ ساخت ظروف) پدید آمده‌اند. از این رو هدف نوشته، شناخت فرهنگ و عقاید و اندیشه‌های جوامع قرون میانه اسلامی با توجه به تحلیل نمونه‌های خطوط تزیینی نقش‌شده بر ظروف سفال مینایی موجود در آرشبو موزه دینه^۱ است.

پیشینه پژوهش

درباره شناخت آرایه‌های سفال گونه مینایی، مطالعات گسترده‌ای انجام نگرفته است و برخی محققان به اختصار بدان پرداخته اند. گاستون ویت در مورد سفال مینایی با توجه به نمونه‌های تاریخ‌دار آن به تحقیق پرداخته و سه ظرف قدیمی مینایی را که متعلق به دوره خوارزمشاهیان بود، معرفی کرده است (Wiet, 1952: 87). آرتور اپهام پوپ نیز سفال‌های مینایی موجود در مجموعه‌های خارج از کشور را به سه مرکز ری و کاشان و ساوه منسوب دانسته و آن‌ها را از نظر ویژگی‌های تزئینی از جمله کاربرد خطوط کوفی تحلیل کرده است (Pope, 1993: 1556). ارنست گروبه نیز از جمله محققانی است که تعدادی از سفال‌های مینایی را معرفی کرده است (Grube, 1966: 190). همچنین گزا فیهرواری در زمینه معرفی و استفاده از لعاب و طرح و نقش کاربردی، به معرفی این گونه سفالی پرداخته است (Fehervari, 2000: 38). در ایران نیز، آقای مهدی بهرامی^۲ درباره شناسایی و معرفی ویژگی‌های تزئینی ظروف مینایی به‌ویژه کتیبه‌نگاری در آن‌ها، پژوهش‌هایی انجام داده است.

پیشینه هنر خوشنویسی در تزئین سفالینه‌های دوره اسلامی

در دوره ساسانی در برخی از ظروف فلزی و سفالی کتیبه‌هایی به خط پهلوی و سغدی نقش شده است. با ظهور اسلام و پایان دوره ساسانیان، خط عربی تدریجاً جایگزین خط پهلوی در ایران شد. این خط برگرفته از خطوط سریانی و نبطی بود که به ترتیب در نواحی سوریه و شهر حیره در بین‌النهرین رواج داشت. از خطوط نبطی، خط نسخ گرفته شد و از خط سریانی، خط کوفی که حیری هم نامیده می‌شود (یوسفی، ۱۳۸۴: ۲۱).

خوشنویسی از جمله روش‌هایی است که برای تزئین ظروف سفالی دوره‌های اسلامی به کار گرفته شده است. سفالینه‌های منقوش به خط کوفی اولیه در زمره قدیم‌ترین ظروف گلابه‌ای سامانی قرار می‌گیرند. نقش کردن کتیبه بر ظروف سفالی از قرن سوم و چهارم هجری در نیشابور و سمرقند رایج شد. هنرمندان سفالگر سامانی در سده سوم هجری بدون آنکه با خط و زبان عربی و قرآنی آشنایی زیادی داشته باشند، با ترسیم خطوط کوفی تزئینی در ترکیبات متنوع روی بشقاب‌ها و کاسه‌های لعابدار عاجی‌رنگ، آثار فوق‌العاده‌ای را در این مراکز سفالی به یادگار گذارده اند (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۴: ۴۴۹). این کتیبه‌ها نشانه‌ای از فرهنگ و هنر دوره سامانی است که می‌کوشیدند در دربار خود سنت‌های پادشاهان ساسانی را برپای دارند (ایمانی، ۱۳۸۵: ۳۰۲). کتیبه‌نویسی بر سفال که مختص دوره‌های اسلامی است در ابتدا شامل کلمات کوتاه از جمله

آرزوی سلامتی و خوشبختی و... بود. اما در سده‌های میانی موضوع آن اشعار حماسی و عارفانه و اسطوره‌ای و عاشقانه و صوفیانه و رباعیات و پند و اندرز بوده است.

بر سفالینه‌های مربوط به اوایل اسلام، کتیبه‌هایی که بیانگر آرزوی خوشبختی و برکت برای صاحب ظرف، توکل بر خدا، پند و اندرز است یا احادیثی منسوب به پیامبر اسلام (ص) و امام علی (ع) و همچنین آیه‌های قرآنی آمده است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۷۰). در این دوره به کار بردن حروف کوفی برای آرایش لبه ظروف معمول و متداول بود و در بعضی اوقات - با دقتی که هنرمندان و استادان فن در رسم حروف و خطوط کوفی به کار می‌بردند - خواندن آن‌ها ممکن بود. گاهی حروف را طوری رسم می‌کردند که از قواعد کتابت خیلی دور می‌شد و فقط آشکالی می‌نمود که گویی ظرف را با آن‌ها آرایش داده اند. گاه نیز برای تزیین، خط محقق را در کتیبه‌ای به دور ظرف به کار می‌بردند (محمد حسن، ۱۳۶۳: ۲۰۰). در نیمه دوم سده چهارم هجری، کتیبه‌نگاری تزیینی قطعاً با عناصر اسلیمی بیگانه با خط سده‌های اولیه پیوند می‌خورد و در سده پنجم هجری تطور آن به اوج می‌رسد (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۰۴).

نفوذ هنر خوشنویسی در هنرهای دیگر به‌ویژه در سده‌های میانه دوران اسلامی ایران، اثری عمیق و تعیین‌کننده داشته است. این هنر اصول ضروری و الگوهای ذهنی ملموس مورد نیاز نقاشان و تذهیب‌کاران و طراحان را فراهم ساخته و جوهره بنیادی آرایه‌های معماری را تشکیل داده است (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۹۶۲). در قرون ششم و هفتم هجری افزون بر خط کوفی از خط نسخ و فارسی دری و پرتره‌های انسانی و رنگ طلایی یکدست در تزیین ظروف بهره می‌گرفتند. در واقع خوشنویسی روی ظروف دوره سلجوقی از خط کوفی به خط نسخ گرایش پیدا کرد. ثلث‌نویسی نیز در دوره سلجوقی ترقی یافت و انواع ظروف سفالی با دو نوع خط نسخ و ثلث در قرن‌های ششم و هفتم هجری آراسته شدند (موخواه، ۱۳۸۸: ۱۸۵). در اواخر سده ششم هجری، تحولات گسترده‌تری در خط نسخ در سفالینه‌ها و بیش از همه در ظروف نقاشی‌شده لعابدار، کتیبه‌های سلیس حاشیه کاشی‌ها و بشقاب‌های نقاشی‌شده لعابدار در ایران روی داد (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۰۲). توجه به آثار سفالی نشان می‌دهد که هنرمندان بیش‌تر از خطوط مختلف نسخ و تعلیق و نستعلیق برای خوشنویسی در پیرامون ظرف بهره می‌بردند. خط نسخ بیش‌تر از دیگر خطوط به برده شده است، چون به سبب روانی و سادگی از جانب عامه مردم بیش‌تر مورد استقبال واقع شد (همان، ۲۵۷).

وضع هنر سفالگری (با تأکید بر سفال مینایی) در دوره سلجوقی

سلجوقیان حامی و مشوق صنعت بودند، تا آنجا که مهم‌ترین شاهکارهای صنعتی و معماری ایران در این دوره به وجود آمده است. در این دوره صنایعی مانند سفالگری به درجه‌ای رسیدند که در طول تاریخ کمتر به آن درجه از ترقی رسیده بودند (ویلسن، ۱۳۳۶: ۱۴۲). آن‌ها هنرمندان و صاحبان حرفه را در دربارها و مقر حکومت خود مانند مرو و نیشابور و هرات و ری و اصفهان گرد آوردند (دیماند، ۱۳۸۶: ۱۷۱). دوره مینایی اسلامی از ادوار مهم تمدن اسلامی ایران است؛ چرا که در این دوران فضایی برای رشد و شکوفایی هنرهای گوناگون فراهم شد. این فرایند همچنین توسعه روزافزون هنر ایران را در سده‌های بعد رقم زد. در کوزه‌گری و فلزکاری نوآوری‌های فنی قابل توجهی صورت گرفت (لمبتون، ۱۳۸۵: ۲۰۱-۲۰۲). در اواخر دوره سلجوقی سلیقه مردم ترقی کرد و هنر سفال‌سازی بیش از پیش معرف ذوق و اندیشه هنرمندان آن زمان شد (پوپ، ۱۳۸۳: ۸۰).

ظروف سفالین عهد سلجوقی متنوع و بسیار هنرمندانه ساخته شده اند. سفالگران دوره سلجوقی سفال‌های گوناگونی دارای لعاب یک‌رنگ، بدون لعاب، زرین‌فام^۳، مینایی، نقاشی زیر لعاب، و مشبک را با مهارت کامل تولید می‌کردند. نقوش مسلط بر روی ظروف این دوره، تصاویری ملهم از نگاره‌ها بود که متأسفانه نمونه‌های اندکی از آن باقی مانده است. این نقوش عمدتاً صحنه‌هایی از مجلس پادشاهان را تصویر کرده است. همچنین در این نقوش، مضامینی شامل وقایع مهم تاریخی، بزم‌ها، مجالس شکار و سوارکاری، زندگی مردم عادی و شخصیت‌های برجسته اساطیری به‌ویژه داستان‌های شاهنامه فردوسی انعکاس یافته است. در این دوره سفالگری چه از حیث ساخت و طرح و چه از لحاظ ظرافت و تنوع نقش به نهایت پیشرفت خود رسید (رفیعی، ۱۳۷۸: ۸۴). گاهی هم‌زمانی و هم‌نشینی بعضی از این تکنیک‌ها با کاربرد شعر روی سفال، رابطه مستقیم و نزدیک پیدا می‌کند (میرقدیم و چیت‌سازیان، ۱۳۹۲: ۱۳۴). سفال‌های مینایی به نام‌های گوناگون مانند نقاشی روی لعاب یا هفت‌رنگ نیز معروف بود. هنر نگارگری در این گونه سفالی، با پخت لعاب‌های ملایم بر روی ظرف اجرا می‌شد (ایتینگهاوزن و یارشاطر، ۱۳۷۹: ۱۴۴). ظروف مینایی از نظر ویژگی‌های تزئینی و شیوه‌های رنگ‌آمیزی، متفاوت و متنوع هستند. در حقیقت تکنیک تولید ظروف مینایی معمولی‌ترین و اصلی‌ترین شیوه تزئینی نقاشی روی لعاب است و دیگر شیوه‌ها ذوق هنری سفالگر و هنرمند سازنده ظروف را تبیین می‌کنند (Grube, 1966: 190).

جایگاه خط و خوشنویسی در نقوش سفالینه‌های دوره سلجوقی

در دوره اسلامی به مدد ارزش و اعتبار معنوی نوشتار در آیین جدید، خوشنویسی رونق گرفت و به تدریج با مقاصد تزئینی و در بسترهای مختلف مورد استفاده قرار گرفت. در دوره سلجوقی هنر خوشنویسی پیشرفت و ترقی شایسته‌ای کرد زیرا پادشاهان، طبقه خوشنویسان را حمایت و تشویق می‌کردند (راهجیری، ۱۳۶۹: ۷۲). در این دوره از کتیبه به وفور بهره گرفته می‌شود و خط نسخ رواج عام پیدا می‌کند. این خط هم به تنهایی و هم در ترکیب با انواع مختلف خط تزئینی کوفی (که از میان آن‌ها نوع در هم تنیده‌اش برجستگی ویژه‌ای دارد) به کار می‌رفت (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۴: ۴۹۶). در واقع ایجاد دو یا سه سطح مختلف تزئینی در کنار هم از مختصات هنر دوره سلجوقی است که تا دوران مغول و تیموری نیز ادامه می‌یابد. بنا به نوشته پوپ (۱۳۸۷: ۱۹۷۹)، در دوران سلطنت طغرل، سالاران لشکر در عراق عجم به تشویق او خود را به کسب انواع معرفت و هنر از جمله خوشنویسی مشغول می‌داشتند. این موارد نشان‌دهنده اهمیت فراوان این هنر در نزد سلاجقه است. یکی از خطاطان معروف این دوره «بوزید» است که در شاعری هم دستی داشت و تعدادی از اشعارش را بر کاشی‌ها کتابه کرده است. حدود پانزده ظرف‌ها و کاشی مینایی و زرین‌فام شناخته‌شده به امضای او موجود است (پورتر، ۱۳۸۱: ۴۲). نقوش سفال مینایی قابل مقایسه با نگارگری نسخ خطی هم‌دوره خود است و در واقع نمایش گل و بوته‌ها و طرح‌های اسلیمی در کنار خط‌نگاره‌های سفالینه‌ها، بیانگر فرهنگ و هنر ایرانی - اسلامی است. از ویژگی‌های اساسی نقاشی ایران، پیوستگی آن با ادبیات فارسی است؛ نقاش از مضامین متنوع ادبی الگو گرفته و سپس سخن شاعر یا نویسنده را به زبان خط و رنگ مجسم می‌کند. لذا از آنجا که هنر نگارگری همواره تابع شعر و اندیشه‌های دینی و فلسفی است، اغلب موضوعات نقاشی و شعر یکی بوده است. هیچ شعری بدون تصویر و هیچ تصویری بدون معنی خلق نمی‌شده است. شاعر و نقاش هر یک نکاتی از الهامات ذهن خود را به دیگری القاء و منتقل می‌کرده‌اند و هر دو برای هدف واحدی می‌کوشیده‌اند (اکبری، ۱۳۸۲: ۶). نکته مهم درباره گونه سفالینه‌ها با تزئینات کتیبه‌ای، این است که در میان مراکز مختلف تولید سفالینه‌های مینایی، کاشان سهم بیش‌تری داشته است. از نکات قابل توجه این است که می‌توان گفت ظروف سفالین با به دست آوردن موقعیت اجتماعی و اقتصادی و بهره گرفتن از کتیبه‌هایی با محتوای عامیانه، عرصه را برای ظهور انواع خط به وجود آورد (جباری و معصوم‌زاده، ۱۳۸۴: ۳۴). بخشی از زینت سفالینه‌های مینایی با دو خط کوفی و نسخ صورت گرفته است؛ عبارات عربی را با خط کوفی نوشته‌اند و شیوه نسخ به کتابت اشعار فارسی و تاریخ ساخت ظروف اختصاص داده شده است

(بهرامی، ۱۳۲۷: ۶۶). خط کوفی منقوش و مکتوب بر ظروف سفالی (و انواع مختلف آن) تقریباً تا سده ششم و هفتم هجری بیش‌تر نمایید و نمونه‌های زیبای آن از همین قرون بر جای مانده است (ایمانی، ۱۳۸۵: ۳۱۸).

معرفی ظروف سفالی با مضمون تصویر و نوشته

در بررسی ظروف سفالی که تزئینات‌شان تلفیقی از تصویر و نوشته است، روشن شد که یا نقش و کتیبه در کنار یکدیگر واقع شده اند و یا نوشته‌ها در حاشیه ظرف و جداگانه در برابر تصویر جا گرفته اند. در این ظروف خطوط مورد استفاده کوفی و تعلیق بوده است. همچنین در حاشیه بیرونی و درونی ظرف کتیبه نقش شده است. در این قسمت به توصیف چند نمونه ظروف سفال مینایی کتیبه‌دار مجموعه موزه‌های بنیاد مستضعفان می‌پردازیم:

سفال شماره ۱: زمینه داخلی این سفال با لعاب آبی فیروزه‌ای رنگ شده و لبه داخلی و حاشیه کف ظرف با نقوش اسلیمی و گیاهی تزئین شده است. مهم‌ترین طرح آن، نقش زنی است با پوششی مجلل که سوار بر کجاوه فیل نمایش داده شده است. در لبه خارجی ظرف کتیبه‌ای به خط کوفی مزهر نقش شده است. بانویی که در تصویر دیده می‌شود به نظر شاهزاده خانمی از طبقه درباری باشد و متن کتیبه کوفی یک جمله دعایی است: «اله ربو اماله» (خداوند پروردگار آرزوهایش است)، دو بار بر بدنه این ظرف نوشته شده است. مخاطب نوشته این زن یا صاحب ظرف است (تصویر ۱).

تصویر ۱. کوزه مینایی با بدنه محدب، کاشان، اوایل سده هفتم هجری (مأخذ: آرشیو موزه دفینه).

سفال شماره ۲: بر زمینه سفال مینایی (تنگ بدون دسته) نقوشی با موضوعات انسانی، گیاهی و هندسی و همچنین خطوطی با استفاده از لعاب‌های رنگی قرمز، سبز، اخراپی، آبی، فیروزه‌ای، قهوه‌ای، و سیاه تصویر شده است. قسمت پایین بدنه تا لبه شامل پنج نوار است که درون هر نوار با موضوعی تزیین شده است. بر نوار قسمت بالای پایه، نقش چهار انسان در مجلس بزم و نواختن موسیقی مشاهده می‌شود. متن کتیبه این ظرف «الدوله» (دولت)، است که چهار بار به خط کوفی و بر زمینه منفی با لعاب آبی‌رنگ تکرار شده است (تصویر ۲).

تصویر ۲. صراحی مینایی، ری، سده ۶ هجری (مأخذ: آرشیو موزه دفینه).

سفال شماره ۳: بر این پیاله سفال مینایی متعلق به دوره سلجوقی، نقش دو فرد نشسته و در حال گفت‌وگو در زیر سایه درختی تازه شکوفه کرده و در کنار یک حوض آب تصویر شده است. بر لبه این ظرف کلمه‌ای به خط کوفی ساده با مضمون «ماله» (ثروت او، دارایی او) به صورت نقش منفی بر زمینه لعاب سرمه‌ای نوشته شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. پیاله مینایی، ری، سده ۶ هجری (مأخذ: آرشیو موزه دفینه).

سفال شماره ۴: در مرکز این ظرف، نقش یک سوارکار با هاله‌ای بر دور سر دیده می‌شود. همچنین گرداگرد این سوار، سوارانی در حال تاخت و تاز ترسیم شده‌اند. مابین سوارکاران نقوش گیاهی با برگ‌هایی ریز دیده می‌شود. در لبه داخلی و خارجی ظرف، کتیبه‌ای به خط کوفی ساده با مضمون «ماله» تکرار شده است (تصویر ۴).

تصویر ۴. کاسه مینایی، کاشان، اوایل سده ۷ هجری (مأخذ: آرشیو موزه دلفین).

سفال شماره ۵: کاسه‌ای متعلق به دوران سلجوقی است که بر زمینه کرم‌رنگ کف آن دو انسان با لباس راه‌راه و خال‌دار دیده می‌شوند. این افراد در طرفین یک درخت و در کنار چشمه آبی ایستاده‌اند. این ظرف با لعاب‌هایی به رنگ آبی، قرمز، سبز کم‌رنگ، خاکستری، سیاه، سبز یشمی، و اخراپی نقش شده است. همچنین بر دیواره داخلی این کاسه مینایی نقش سه انسان و یک «هارپی»^۴ نشسته در میان گل و برگ‌ها ترسیم شده است. بر دیواره بیرونی این کاسه نیز یک نوشته به خط تعلیق با این مضمون به نگارش درآمده است: «... شنید چون که خلاء علتی غیر اسر (خانواده)، محبی (دوستانان)، نباس شعبا (مردم) لشیاق (پرنده کوچک) و ... بی افشیره می، مکان صبر حسن پر نکو ای امیر آن میوه حلال چیدن» (تصویر ۵).

تصویر ۵. کاسه مینایی، ساوه، اوایل سده هفتم هجری (مأخذ: آرشیو موزه دفینه).

سفال شماره ۶: بر این تنگ مینایی که زمینه‌اش با لعاب فیروزه‌ای پوشانده شده، نقوش انسانی و گیاهی و کتیبه با لعاب‌های قرمز، سبز، اخراپی، آبی، فیروزه‌ای، زیتونی، یشمی، قهوه‌ای، سیاه، و زرد نقش بسته است. بدنه ظرف از قسمت پایین تا لبه شامل سه نوار است که درون هر یک با نقشی خاص تزئین شده است. در نوار قسمت بالای پایه، شخصی بر تخت تکیه داده است. بالای سر او عقابی دیده می‌شود و سبد میوه‌ای بین تخت او و یکی از ملازمانش قرار دارد. در سوی دیگر شخصی به حالت نشسته دیده می‌شود و پشت سر وی نیز فردی با اندام کوچک‌تر ایستاده که به احتمال ندیمه اوست. در نوار دوم دور گردن ظرف، با خط کوفی مزهر کلمه «ماله» کتیبه شده است و بر نوار سوم نزدیک به لبه ظرف، کتیبه‌ای به خط کوفی ساده دیده می‌شود که قسمت‌هایی از آن به علت از پریدن لعاب خوانا نیست. متن این کتیبه عبارت است از: «أمر الله [ناخوانا] فالکما لکما الدوله» (خداوند امر نمود بر [ناخوانا] همچنین دولت از آن شما باد). در واقع این نوشتار بر دوام و پایداری دولت صاحب ظرف اشاره دارد (تصویر ۶).

تصویر ۶. تنگ دسته‌دار مینایی، ری، سده ششم هجری (مأخذ: آرشیو موزه دفینه).

نتیجه

بیش تر محققان بر این عقیده اند که سفالینه‌های مینایی خاص طبقه ممتاز جامعه بوده است. اما با مطالعات صورت گرفته و با توجه به این موضوع که برخی از کتیبه‌های این ظروف ناتمام است و یا از زیبایی خاصی بهره‌مند نیست، می‌توان به این مهم دست یافت که ظروف سفالی مینایی مختص به طبقه ممتاز جامعه نبوده و برای عموم مردم نیز ساخته می‌شده است؛ در واقع می‌توان دریافت سفال مینایی یک کالای رایج بازاری بوده است. همچنین با توجه به کیفیت نامطلوب برخی از کتیبه‌های مطالعه شده، می‌توان گفت که بسیاری از آن‌ها به دست هنرمند نقاش نگاشته می‌شده نه یک هنرمند خطاط. گاهی مضامین خطی با محتوای نقوش مرتبط است و گاهی نوشته ارتباطی با تصویر موجود ندارد. از جمله مفاهیم به کار رفته در نوشته‌های روی این سفالینه‌ها، جمله‌هایی است که در باره صاحب ظرف (شخص حامی و سفارش دهنده ساخت ظرف) به کار برده شده است. در این ظروف ابتدا انواع خط کوفی بیش تر مورد توجه و مقبول بوده است و به گونه‌های مختلف آن در تزئین به کار رفته است. در برخی موارد نیز کتیبه به خط تعلیق نگاشته می‌شده است. این کتیبه‌ها در بردارنده مضامین دعایی است و اشاره به مقام و ثروت شخص صاحب ظرف دارد. هرچند که این کتیبه‌ها سطح کمی از این سفالینه‌ها را در بر گرفته است اما می‌تواند به عنوان منابعی ارزشمند، در راستای شناخت سبک نوشتاری و کیفیت و نحوه تغییر و تحول خطوط سده‌های میانی دوره اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

جدول ۱. ویژگی و خط به کار رفته در ظروف سفالی مطالعه شده (نگارندگان، ۱۳۹۴).

گونه سفال مینایی	نوع خط و تزئین	مضمون کتیبه	موقعیت خط در زمینه ظرف سفالی	کاربرد تصویر	رنگ لعاب کاربردی خط
۱	کوفی ساده بر زمینه‌ای با نقوش اسلیمی	جمله دعایی برای صاحب ظرف	نزدیک به دهانه و در بیرون ظرف	دارای تصویر مرتبط با نوشته در داخل ظرف	لعاب آبی جوهری رنگ
۲	کوفی ساده	تکیه بر مقام صاحب ظرف	در قسمت میانه و بیرون ظرف	دارای تصویر مرتبط با نوشته در بیرون ظرف	نقش منفی بر زمینه لعاب آبی-رنگ

۳		کوفی ساده	اشاره بر ثروت و مقام صاحب ظرف	نزدیک لبه و در قسمت داخلی ظرف	تصویر غیر مرتبط در قسمت داخلی و کف ظرف	نقش منفی بر زمینه لعاب سرمه‌ای رنگ
۴		کوفی ساده و کوفی مزهر	تأکید بر ثروت و مقام صاحب ظرف	لبه داخلی ظرف و قسمت میانی ظرف	تصویر داخل ظرف و مرتبط با نوشته	نقش منفی بر زمینه لعاب کرم و نوشته بیرونی با استفاده از لعاب آبی رنگ
۵		تعلیق	اشاره به داستانی در باب چیدن میوه آلال (پندآموزی)	قسمت بیرونی و در میانه ظرف	تصویر داخل ظرف و مرتبط با نوشته	استفاده از لعاب مشکی رنگ
۶		کوفی ساده و کوفی مزهر	تأکید بر ثروت و جمله دعایی برای صاحب ظرف	قسمت گردن و شانه ظرف	تصویر بیرون ظرف و مرتبط با نوشته	استفاده از لعاب آبی تیره

پی‌نوشت‌ها

۱. موزه دفینه در بلوار میرداماد تهران، خیابان دامن‌افشار و در ورودی آن در خیابان دفینه قرار دارد. سفال‌های این مجموعه در یکی از خزانه‌های موزه قرار دارد.
۲. مهدی بهرامی یکی از محققان در زمینه سفال دوره اسلامی و به‌ویژه سفال گونه مینایی است. او در باره مراکز ساخت سفال مینایی با توجه به شیوه‌های تزئینی به‌کاررفته در آن‌ها، تحقیقات ارزشمندی انجام داده است.

3. luster painted bowl

۴. موجودی تلفیقی از پرنده و سر انسان

کتابنامه

- اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابار. (۱۳۸۴). *معماری اسلامی (۱)*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: سمت.
- اتینگهاوزن، ریچارد و احسان یارشاطر. (۱۳۷۹). *اوج‌های درخشان هنر ایران*. ترجمه هرمز عبدالهی و روبین پاکباز. تهران: آگاه.
- اکبری، فاطمه. (۱۳۸۲). «هنر سفالگری و بررسی نقوش آن در ادوار اسلامی». در *مدرس هنر، دوره اول*، ش ۳، ص ۱-۱۵.

- ایمانی، علی. (۱۳۸۵). *سیر خط کوفی در ایران*. چ ۱. تهران: زوار.
- بهرامی، مهدی. (۱۳۲۷). *صنایع ایران، ظروف سفالین*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پوپ، آرتور ایهام. (۱۳۸۳). *شاهکارهای هنر ایران*. ترجمه پرویز نائل خانلری. تهران: بنگاه مطبوعاتی صفی علیشاه.
- پوپ، آرتور ایهام. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. ترجمه نجف دریابندری و دیگران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پورتر، ونیتا. (۱۳۸۱). *کاشی‌های اسلامی*. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- جباری، صداقت و فرناز معصوم‌زاده. (۱۳۸۴). «تنوع خط کوفی در کتیبه‌های سفالی سامانی»، در *هنرهای زیبا (هنرهای تجسمی)*، ش ۴۲، ص ۳۳-۴۴.
- دیماند، موریس اسون. (۱۳۸۶). *راهنمای صنایع اسلامی*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- راهجیری، علی. (۱۳۶۹). *تاریخ مختصر خط و سیر خوشنویسی در ایران*. تهران: امیر کبیر.
- رفیعی، لیلا. (۱۳۷۸). *سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر*. تهران: یساولی.
- سعادت میرقدیم، سیده نرگس و امیرحسین چیت‌سازیان. (۱۳۹۲). «تعامل شعر با تکنیک‌های ساخت سفالینه‌های دوره اسلامی کاشان». در *پژوهش‌نامه کاشان*، ش ۱۰، ص ۱۲۲-۱۴۵.
- سفادی، یاسین حمید. (۱۳۸۱). *خوشنویسی اسلامی*. ترجمه مهناز شایسته‌فر. چ ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۷۹). *سفال و سفالگری در ایران*. تهران: ققنوس.
- کریمی فاطمه و محمدیوسف کیانی. (۱۳۶۴). *هنر سفالگری دوره اسلامی ایران*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محمدحسن، زکی. (۱۳۶۳). *صنایع ایران بعد از اسلام*. ترجمه محمدعلی خلیلی. چ ۱. تهران: اقبال.
- موخواه، آذر. (۱۳۸۸). *بررسی نقوش روایتگری در سفالینه‌های دوره سلجوقی تا پایان عصر تیموری*. پایان‌نامه کارشناس ارشد پژوهش هنر. استاد راهنما: محمدعلی رجبی. تهران: دانشگاه شاهد.
- ویلسن، ج. کریستی. (۱۳۳۶). *تاریخ صنایع ایران*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۸۴). *خوشنویسی (از سلسله مقالات دانشنامه ایرانیکا)*. زیر نظر احسان یارشاطر. تهران: امیر کبیر.

Fehervari, Geza. (2000). *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*. London/New York: Tauris.

Grube, E. J. (1966). *Islamic sculpture, Ceramic Figurines Oriental Art*, V.XII.

Pope, A. U. (1993). *A survey of persian Art*. california, vol.VI.

Wiet Gaston. (1952). "L'Egypte Arabe". in G. Hanotaux, Histoire (ed). *de la nation egyptienne*. Paris: Gabriel Hanotaux.

